

ADAM BOSIACKI

Polscy prawnicy w Rosji przed 1917 rokiem: wybrane koncepcje teorii i praktyki prawa

Polish lawyers in Russia before 1917: chosen concepts of theory and practices of the law

Zagadnienie udziału Polaków w życiu społecznym Rosji do 1917 r. było już przedmiotem analizy niejednokrotnie¹. Temat polskich prawników w życiu umysłowym tego kraju nie był jednak przedmiotem badań i jako taki zasługuje z pewnością jeszcze na przedstawienie.

W prezentowanym szkicu chciałbym skupić się na trzech wymiarach takiego wpływu i przedstawić kształt oddziaływania polskich prawników na myśl prawniczą w Rosji w ostatnim okresie przed 1917 r.² w aspektach: akademickiej teorii prawa w sensie generalnym na przykładzie Leona Petrażyckiego, teorii prawa cywilnego jako najważniejszej z kształtujących się w tym państwie ogólnych zagadnień nauk prawnych, na przykładzie piśmiennictwa Gabriela Szerszeniewicza i czystej już niejako praktyki prawa: korzeni, by tak rzec, rosyjskiej adwokatury

---

¹ Zob. w szczególności L. Bazyłow, *Polacy w Petersburgu*, Wrocław 1984.

² W okresie wcześniejszym w zakresie oddziaływania polskich prawników na życie umysłowe Rosji warto przede wszystkim przywołać postać Włodzimierza Spasowicza (1829–1906), nazywanego z pewną przesadą królem rosyjskiej adwokatury. Spasowicz, wybitny karnista, ale także działacz polityczny, literaturoznawca (profesor stołecznego uniwersytetu w Sankt-Petersburgu) i utalentowany publicysta historyczny, z dużym powodzeniem zajmował się działalnością adwokacką, uczestnicząc w procesach politycznych i broniąc m.in. działaczy radykalnej lewicy (np. partii „Proletariat”). Jego duże możliwości przekreśliła jednak śmierć, która nastąpiła w przededniu największych reform w Rosji. Szerzej nt. Wł. Spasowicza zob. biogram [w:] A. Kijas, *Polacy w Rosji do 1917 roku. Słownik biograficzny*, Warszawa – Poznań 2000, s. 328–330; W. Spasowicz, *Liberalizm i narodowość. Wybór pism*, wstępem opatrzył D. Szpoper, Kraków 2010 oraz krótki wybór pism Spasowicza zamieszczony w zbiorze *Państwo i prawo w polskiej myśli konserwatywnej do 1939 roku. Antologia myśli prawnoustrojowej konserwatystów polskich*, wyboru dokonał, wstępem i przypisami opatrzył B. Szlachta, Warszawa 2002, s. 218–226.

najwyższej próby przełomu wieków reprezentowanej przez Aleksandra Lednickiego. Chciałbym skupić się na wciąż – odmiennie niż w Rosji – mniej w Polsce znanych postaciach uosabiających wskazane aspekty, z których każdy w rosyjskiej nauce prawa ma miejsce bezdyskusyjne i jest traktowany jako instytucja tworząca bądź współtworząca właśnie konkretne teorie i gałęzie prawa.

Aleksander Lednicki (1866–1934), Leon Petrażycki (1867–1931) i Gabriel Szerszeniewicz (1863–1912) byli ludźmi jednego pokolenia. Wychowani po klęsce Powstania Styczniowego, ale zdecydowanie w jego tradycji, nigdy się od niej nie dystansowali. Wybrali jednak model uczestnictwa w życiu publicznym Rosji i jej modernizację, a nie walkę zbrojną.

Pomimo że, jak stwierdzono, prawnicy będący istotą rozważań prezentowanego szkicu stanowią pierwszoplanowe postaci rosyjskiej nauki i praktyki prawa, wszyscy trzej nieodmiennie przyznawali się do polskości i w swojej działalności dążyli do odzyskania przez Polskę niepodległości. Do historii przeszli także nie tylko jako prawnicy, choć jako tacy byli przede wszystkim przez współczesnych postrzegani. Do dziś Petrażycki uznawany jest za najbardziej znanego – i chyba jedyne – polskiego twórcę teorii prawa poza granicami kraju. Szerszeniewicz traktowany jest w Rosji jako twórca teorii prawa cywilnego w tym kraju i pierwszego albo jednego z pierwszych systematyka tej gałęzi. Aleksander Lednicki był z kolei uznawany za jednego z najlepszych adwokatów i jednego z najbogatszych ludzi w Rosji, zanim zajął się działalnością publiczną. Zjednała mu ona szacunek tak liberałów, jak monarchistów, choć wśród Polaków stworzyła obraz negatywny.

Postaci, o których mowa, w sensie szerszym wpisywały się we wpływ polskich prawników na kształtowanie nauki prawa w Rosji przełomu wieków. Przyczyn oddziaływania, czy wręcz recepcji, polskiej nauki prawa na naukę rosyjską było w tym przypadku co najmniej kilka. Złożyły się na nie: szersza znajomość europejskiej nauki prawa w zaborze rosyjskim niż w Rosji, wydawane częściej niż na pozostałych obszarach państwa rosyjskiego prace zachodnich, przede wszystkim niemieckich, ale także francuskich, uczonych, większa aktywność naukowa Polaków przy braku możliwości pracy naukowej dla Polaków na obszarach zaboru rosyjskiego, a po hekatombie klęski Powstania Styczniowego także doktryna polityczna polskiego pozytywizmu, postrzegająca możliwość odzyskania niepodległości drogą pracy również wśród społeczeństwa rosyjskiego. Właśnie tak postrzegany pozytywizm zaowocował bardzo znaczącym udziałem Polaków w życiu umysłowym Rosji po klęsce Powstania Styczniowego, co miało miejsce w bardzo wielu dziedzinach życia, w tym także w nauce i w mniejszym stopniu w praktyce prawa.

Klasycznym przykładem takiego podejścia polskich prawników do życia w Rosji jest bez wątpienia Leon Petrażycki. Po ukończeniu studiów na Wydziale Prawa uniwersytetu w Kijowie w 1890 r., odbył studia uzupełniające w Ber-

linie, Heidelbergu, Paryżu i Londynie³. Pozwoliło to na orientację w nauce prawa trzech z najważniejszych kultur prawnych Europy, a dodatkowo na komparatystyczną metodę podejścia do prawa w pierwszych pracach uczonego. Petrażycki posiadał także gruntowną wiedzę prawa klasycznego, przede wszystkim rzymskiego, co w efekcie zapewniło bardzo gruntowną wiedzę prawniczą stosunków europejskich.

Najbardziej znana spośród dokonań uczonego teoria prawa intuicyjnego nie jest jedyną z form jego naukowej działalności⁴. Petrażycki zajmował się również cywilistyką, publikując z tego zakresu liczne prace w początkowym okresie. Słynna *Nauka o dochodach* nie jest w tym przypadku jedyną cywilistyczną książką napisaną przez uczonego⁵.

Można i trzeba dyskutować, na ile teoria Petrażyckiego zakorzeniona jest w stosunkach prawnych współczesnej Rosji, na ile wypływa z uwarunkowań polskich, a na ile jest produktem klasycznej, zachodnioeuropejskiej teorii prawa. Przyjmuje się oczywiście, że żadna z podanych wersji nie jest prawdziwa, a teoria Petrażyckiego jest zjawiskiem indywidualnym, wypracowanym samodzielnie przez uczonego. Nie jest to jednak do końca prawdą, ponieważ koncepcja prawa Leona Petrażyckiego wychodziła z realiów rosyjskich i związanych z nimi zagadnień despotyzmu, prawniczego naturalizmu, tendencją pogardy wobec prawa i prawniczego pozytywizmu. Punktem wyjścia było oczywiście przekonanie o specyficznym jednostkowym podejściu do prawa. W Europie przełomu wieków i końcu klasycznego liberalizmu podejście takie nie było już uzasadnione. Miało

³ Akcentujące różne aspekty życia Leona Petrażyckiego biografie, pomocne w prezentowanym szkicu, opracowali w szczególności Andrzej Walicki (*Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu*, Warszawa 1995, rozdział IV, zvl. s. 228–237), Kazimierz Opalek (*Polski Słownik Biograficzny*, t. XXV/4, z. 107, s. 683–688, dalej PSB), Jerzy Licki (L. Petrażycki, *O nauce, prawie i moralności. Pisma wybrane*, wyboru dokonali J. Licki i A. Kojder, opracował A. Kojder, Warszawa 1985), A. Kojder (np. przedmowa do pism wybranych Petrażyckiego, *op. cit.*) i I. Barwicka-Tylek (biogram Petrażyckiego w *Słowniku historii doktryn politycznych*, pod red. K. Chojnickiej, M. Jaskólskiego, t. 4, Warszawa 2009, s. 567–578). Ostatni, najnowszy biogram nie uwzględnia niestety żadnego poza J. Lickim ze wskazanych wcześniej opracowań na temat Petrażyckiego (na czele z fundamentalną pracą Andrzeja Walickiego), eksponujących prawnicze zainteresowania autora, ani późniejszych wydań jego prac (literatura przedmiotu kończy się w biografii na 1981 r.).

⁴ Tak też wielowątkowo postrzegali Petrażyckiego współcześni. Zob. V. Nečaev, *Petrażyckij [w:] Enciklopedičeskij Slovar'*, t. XXIII, S[ankt]-Peterburg 1898, s. 447–448. Z prac ostatnich zob. K. Motyka, *Wpływ Leona Petrażyckiego na polską teorię i socjologię prawa*, Lublin 1993.

⁵ Inne cywilistyczne prace Petrażyckiego to w szczególności: Leo von Petrażycki, *Die Fruchtertheilung beim Wechsel der Nutzungsberechtigten vom Standpunkt des positiven Rechts und der Gesetzgebung: drei civilrechtliche Abhandlungen*, Berlin 1892, s. 268; *Idem*, *Die Lehre vom Einkommen*, t. I–II, Berlin 1893–1895; *Idem*, *Prava dobrosovestnogo vladelca na dochody s toček zrenia dogmy i politiki graždanskogo prava*, Sankt-Peterburg 1897, s. 435, reprint: Sankt-Peterburg 2002; *Idem*, *Akcjonernaja kompania. Akcionernye zloupotreblenia i rol' akcionernych kompanij v narodnom chozjaistvie. Po povodu predstojaščej reformy akcionernogo prava*, Sankt-Peterburg 1898, s. 220.

jednak znaczenie w Rosji, a także w zaborze rosyjskim i na terenach byłego Królestwa Kongresowego. Na tym ostatnim kończy się ewentualny polski kontekst teorii prawa Leona Petrażyckiego⁶.

Wątek rosyjski można uzupełnić dyskusją na temat prawa niepisanego, toczoną w Rosji od lat 70. XIX wieku. Petrażycki sytuuje się w niej pomiędzy tzw. nihilizmem prawnym a koncepcją rosyjskiego prawa pozytywnego⁷. Pierwsza wykazywała, jak wiadomo, pogardę dla prawa, choć pierwotnie opierała się na przekonaniu o niemożności realizacji idei sprawiedliwości, wolności, dobra, a nawet piękna w drodze prawa pisanego. Rosyjski pozytywizm był natomiast postrzegany nawet jako despotyzm, choć także w postaci prób tworzenia państwa prawnego (*prawowoje gosudarstwo*). Właśnie w takim kontekście funkcjonowała Petrażycjańska polityka prawa, pierwotnie ujmowana jako polityka cywilna (*Civilpolitik*), co w realiach rosyjskich skutkowało podwójnym podkreśleniem kontekstu obywatelskiego tej teorii⁸. Polityczny kontekst posiadał także prymat moralności nad prawem, ujmowany w Rosji jako nowatorski fenomen⁹.

Petrażycki do dnia dzisiejszego jest uznawany za najwybitniejszego teoretyka prawa w Rosji i bezwzględnie za Rosjanina¹⁰. Recepcja jego poglądów była obecna w tym kraju, choć współcześnie raczej nie występuje. Teoria Petrażyckiego, choć oczywiście indywidualna i w jego zamyśle uniwersalna, nie abstrahowała więc od realiów Rosji i w efekcie głównie dla niej była właśnie przeznaczona. Koncepcje emocji etycznych i prawnych, niepisanego poczucia obowiązku, świadomości prawnej i przeżywania prawa, zgodne są z charakterem państwa rosyjskiego, a także z ideami prawa niepisanego i wiary w mityczne ludowe pojęcie prawa i sprawiedliwości, obecnymi w tym kraju w konkretnych koncepcjach prawnych, poczynając co najmniej od lat 70. XIX wieku. Na tym tle Petrażycki wykazywał dość silne tendencje lewicujące. Właśnie lewica przyjmowała też chętniej wybrane aspekty jego myśli, które nie bardzo dawały połączyć się np. z ideą konstytucji, fundamentalną dla programu partii, której Petrażycki był funkcyjnym członkiem.

⁶ Por. A. Walicki, *op. cit.*, s. 236.

⁷ Por. *Ibidem*, s. 224. Trzeba dodać, że rosyjska teoria prawa w tym okresie w wielu gałęziach była dopiero w fazie tworzenia, a proces ten zakończył się nagle w 1917 r. Rosyjska nauka prawa wykształciła jednak istotne koncepcje teoretyczne, a wielu jej przedstawicieli było naprawdę erudycyjnymi uczonymi.

⁸ Termin rosyjski, wprowadzony przez Petrażyckiego, dotyczył jedynie materii prawa cywilnego (*civil'naja politika*), został jednak następnie ujęty w kontekście szerszym (*graždansko-pravovaja politika*, jako termin wprowadzony przez Siergieja Muromcewa, o którym dalej w tekście głównym). Zob. V. Nečaev, *op. cit.*, s. 448.

⁹ A. Walicki, *op. cit.*, s. 267.

¹⁰ Petrażycki jest jednak *expressis verbis* określony jako Polak wyznania rzymskokatolickiego w mającej walor niejako oficjalnej, wydanej ostatnio w Rosji historii Dumy Państwowej. Zob. biogram Petrażyckiego [w]: *Gosudarstvennaja Duma Rossisjskoj Imperii 1906–1917. Enciklopedia*, red. odpowiedzialny V. V. Šelochaev, Moskwa 2008, s. 455.

Odwołania do Petrażyckiego czyniło zatem przede wszystkim wielu prawników o poglądach zdecydowanie lewicowych. Wśród bolszewików Petrażycki został bardzo szybko potępiony, lecz odwoływano się do niego aż do końca stalinizmu. Odwołania były co prawda zawsze wybiórcze, ale nowa władza nie wprost aprobowwała pewne poglądy, uznając je za możliwe do zaadoptowania z punktu widzenia poszukiwań antenatów bolszewickiego systemu i prób tworzenia nowego systemu prawa¹¹.

Bolszewicy, choć nie twierdzili tego wprost, chętnie aprobowali tezę, że prawo i moralność nie istnieją obiektywnie, a prawo na dodatek zależy od świadomości społecznej, od rewolucji, a nawet w pewnym aspekcie jest zjawiskiem klasowym. Do zaadoptowania dla potrzeb nowej władzy nadawały się też poglądy uczonego na temat potrzeby stanowienia przez państwo polityki prawa¹² i postulat politycznych i majątkowych praw kobiet¹³. Do bolszewickiego systemu nadawało się w szczególności fundamentalne dla Petrażyckiego twierdzenie, że naukowej polityki prawa nie stworzono dotychczas w żadnym systemie politycznym ani w żadnej teorii prawa. Naukowa polityka prawa miała być poprzedzona identyfikacją zjawisk prawnych, rozpoznawaniem ich cech, rodzajów i mechani-

¹¹ Krzysztof Motyka (*op. cit.*, s. 201) pisze w związku z tym, że teoria Petrażyckiego „pod wieloma względami odpowiada optyce marksistowskiej i do pewnego stopnia jest w stosunku do marksizmu komplementarna”. Zdaniem autora obie koncepcje łączy „m.in. przekonanie o postępowej ewolucji życia społecznego, wyrażającej się w coraz wyższym stopniu uspołecznienia człowieka, o ustroju kolektywistycznym jako kolejnej, wyższej od ustroju indywidualnego, formie życia społecznego, wiara w obumarcie prawa w społeczeństwie przyszłości, które wcześniej czy później zostanie urzeczywistnione, wreszcie – przekonanie, że w oparciu o wiedzę teoretyczną i znajomość praw rozwoju społecznego, społeczeństwo takie może być zbudowane szybciej niż w drodze samorzutnego rozwoju”. Autor podaje też, że Petrażycki ostrożnie deklarował się jako materialista (*ibidem*).

¹² Por. w tej kwestii K. Opalek, *op. cit.*, s. 683.

¹³ Najpewniej poglądy Petrażycki głosił swego czasu najbardziej znany bolszewicki prawnik Michaił Andriejewicz Rejsner (1868–1928). Z ostatnich prac zob. W. E. Butler, *Russian Law*, wyd. III, Oxford 2009, s. 79. Dość ciepło pod koniec stalinizmu wypowiedział się też o Petrażyckim Andriej Wyszyński. Nt. praw kobiet w poglądach Petrażyckiego zob. natomiast: L. Petrażycki, *O prawa dla kobiet*, przeł. J. Petrażycka-Tomicka, Lwów 1919; K. Opalek, *op. cit.*, s. 684; J. Licki, *op. cit.*, s. XLIV; M. Fuszara, *Leon Petrażycki's Theory and Women's Rights*, „Societas/Communitas” 2009, nr 1(7), s. 37–46. Podobnie jak wielu młodych przedstawicieli rosyjskiej nauki prawa w tamtym czasie (także – choć nie tylko – skupionych wokół ideologii socjaldemokratycznej), Petrażycki zwracał uwagę na nierównoprawną rolę kobiet w systemie prawnym cesarskiej Rosji. Idee takie stanowiły w jego koncepcji siłą rzeczy *marginalium*, choć były oczywiście znane z uwagi na swój radykalizm. Nie bez znaczenia było też prowadzenie przez Petrażyckiego zajęć na tzw. *Vyššich Ženskich Kursach* w Sankt-Petersburgu, pierwszej quasi szkole wyższej Imperium Rosyjskiego. Wykładało tam wielu radykalnie lewicowych i często młodych wiekiem prawników (Rejsner, A. Gojchbarg), co prowadziło do pozadydaktycznych relacji uczących i nauczanych. Wykształceniem kobiet zajmował się również Petrażycki (już w okresie II Rzeczypospolitej) i Szerszeniewicz. Ten ostatni opiekował się gimnazjum żeńskim z liczbą 900 podopiecznych. Zob. E. Waśkowski, *Prof. Gabriel Szerszeniewicz (Z powodu 25-lecia od dnia śmierci)*, „Palestra” 1938, nr 1, s. 9. Warto dodać, że bolszewicy adoptowali koncepcję praw kobiet (oczywiście nie z koncepcji Petrażyckiego) bardzo szeroko, w skali, której uczone nie proponował.

zmów, przyczynowego działania, a także prawidłowości rozwoju prawa w społeczeństwie¹⁴. Odrzucono jednak fundamentalne dla Petrażyckiego koncepcje prawa w kategoriach emocji, jako kategorii etycznej i dojrzałego postrzegania prawa przez człowieka¹⁵. Także na ziemiach polskich, przede wszystkim w zaborze rosyjskim, teoretycznoprawne koncepcje Petrażyckiego nie spotkały się z szerszym przyjęciem¹⁶. Po odzyskaniu niepodległości miała miejsce dokładnie taka sama sytuacja.

Współcześnie przyjmuje się, że myśl Petrażyckiego oddziałuje na koncepcje socjologii¹⁷, psychologii, antropologii¹⁸, neokantyzmu¹⁹, a ostatnio także ekonomicznej analizy prawa²⁰.

¹⁴ K. Opałek, *op. cit.*, s. 684.

¹⁵ P. I. Stuczka, *Staryj i nowyj sud*, „Prawda” 1918, 3 stycznia (cyt. za: A. Bosiacki, *Utopia – władza – prawo. Doktryna i koncepcje prawne „bolszewickiej” Rosji 1917–1921*, Warszawa 1999, s. 135; zob. także J. Licki, *op. cit.*, s. XLV). Bolszewicki prawnik stwierdzał, że w ślad za Petrażyckim podstawą nowego prawa uczyniono prawo intuicyjne, ujęte w najważniejszym akcie nowej władzy (tzw. Dekrecie o sądzie nr 1) w postaci klauzul generalnych jako „rewolucyjne sumienie” i „rewolucyjna świadomość prawna” (*ibidem*). Po zakończeniu komunizmu wojennego, od 1921 roku, odchodzono od koncepcji Petrażyckiego, nigdy jednak nie nastąpiło to do końca (choć *de facto*, a nie *de iure*). Już w pierwszym wydaniu sowieckiej encyklopedii teorię Petrażyckiego określono jako antynaukową, stwierdzając, że jako jej podstawę autor określił emocję psychiczną (*Bołšaja Sovietskaja Enciklopedia*, t. 45, Moskwa 1940, s. 270), co w wydaniu następnym uznano za niedopuszczalne z punktu widzenia niezależności od państwa (BSE, wyd. II, t. 32, Moskwa 1955, s. 588). Jest to jednak temat odrębnych rozważań przygotowywanych przeze mnie do tomu materiałów konferencyjnych Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, poświęconych siedemdziesiątej rocznicy śmierci Leona Petrażyckiego, które ukażą się w 2012 roku.

¹⁶ Por. K. Motyka, *op. cit.*, *passim*. Warto jednak dodać, że oprócz zagadnień psychologizmu w nauce prawa, kwestia recepcji poglądów Petrażyckiego miała charakter wielowątkowy – choć moim zdaniem najczęściej płytki – i miała miejsce również w Polsce. Ostatnio np. doszukano się podobieństw do Petrażyckiego w myśli o. Innocentego Bocheńskiego. W ślad za Petrażyckim uczony ten dzielił pojęcia na logiczne i eklektyczne (U. Schrade, *Międzywojenna polska myśl narodowa. Od patriotyzmu do globalizmu*, Kraków 2004, s. 122). Z wcześniejszych publikacji por. K. Opałek, *op. cit.*, s. 687.

¹⁷ A. Kojder, *Leon Petrażycki jako sojolog*, [w:] *Socjologia na Uniwersytecie Warszawskim. Fragmenty historii*, opr. Antoni Sułek, Warszawa 2007, s. 39–55.

¹⁸ J. Kurczewski, *Bronisław Malinowski Misunderstood – Or How Leon Petrażycki’s Concept of Law Is Unwittingly Applied in Anthropology of Law*, „Societas/Communitas” 2009, nr 1(7), s. 47–62.

¹⁹ J. Licki, *op. cit.*, s. LXI.

²⁰ T. Giaro, *Leon Petrażycki i ekonomiczna analiza prawa. Materiały do dalszych rozważań*, [w:] *Nauka i naucznie prawa. Tradycja i przyszłość. Konferencja na dwóchsetlecie Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, 7 marca 2008 r.*, pod red. H. Izdebskiego, Warszawa 2009, s. 221–239; E. Fittipaldi, *Bonae fidei possessor fructus consumptos suos facit. Tentative Answers to One Question Left Open by Petrażycki’s Economic Analysis of Law*, „Societas/Communitas” 2009, nr 1(7), s. 15–36. W kontekście *law and economics* zwraca się w szczególności uwagę, że Petrażycki oceniał skuteczność prawa z perspektywy gospodarczej, używał typowych dla ekonomicznej analizy prawa pojęć, a jako narzędzi redystrybucji nie uznawał instytucji prawa cywilnego.

Z punktu widzenia prezentowanego szkicu Gabriel Józef Hubert Szerszeniewicz był od Leona Petrażyckiego w teorii prawa postacią bardziej jednoznaczną. Syn generała armii carskiej i Polki²¹ deklarował się jako Polak, co w żadnym razie nie przeszkadzało w stosunkach wewnątrz kraju. Biografie wskazują, że był człowiekiem wybitnie uzdolnionym. Po ukończeniu Wydziału Prawa Uniwersytetu w Kazaniu w 1885 r. został pozostawiony na uczelni, a trzy lata później został *privat-docentem* tegoż uniwersytetu. Pierwsza większa praca Szerszeniewicza, stanowiąca podstawę magisterium Uniwersytetu Moskiewskiego, dotyczyła komparatystycznej analizy systemu czynności handlowych²². Praca doktorska, obroniona w 1892 r. na macierzystym uniwersytecie w Kazaniu, ujmowała zagadnienia praw autorskich utworów literackich.

Szerszeniewicz do dziś uznawany jest za jednego z najwybitniejszych cywilistów w Rosji²³. Jak wspomniano, uchodzi za twórcę systemu prawa cywilnego w tym kraju. Oparty na systemie pandektowym system prawa cywilnego, opisany i „projektowany” przez Szerszeniewicza dopuszczał istnienie jako źródeł prawa specyficznych zjawisk rosyjskich. Należała do nich dość szeroko pojmowana ludowość w stanowieniu prawa: silny naturalizm, przejawiający się np. w znacznej roli prawa zwyczajowego²⁴ i społeczności lokalnych²⁵, oddziaływanie niepisanych zasad na prawo cywilne i handlowe, analiza pojęcia dobrych obyczajów, czy dobrej wiary (identycznie zresztą jak u Petrażyckiego)²⁶. Punktem wyjścia pojęcia prawa była instytucja rodziny, stanowiąca stosunki prawne pomiędzy małżonkami (ściślej: mężem a żoną) i pomiędzy rodzicami i dziećmi²⁷. Najważniejszą

W szczególności ujęcie ekonomiczne stanowiło podstawę podstawowej dla Petrażyckiego teorii polityki prawa (T. Giaro, *op. cit.*, s. 221–239).

²¹ Ojciec Szerszeniewicza, Feliks, prawdopodobnie również Polak, służył przez kilkanaście lat na ziemiach Królestwa Polskiego pod dowództwem feldmarszałka Iwana Paskiewicza (A. Kijas, *Polacy w Rosji od XVII wieku do 1917 roku. Słownik biograficzny*, Warszawa – Poznań 2000, s. 342). Rosyjskie źródło dodaje, że uczony był wyznania rzymskokatolickiego (biogram Szerszeniewicza [w:] *Gosudarstvennaja Duma Rossisjskoj Imperii 1906–1917, op. cit.*, s. 696), jednak polscy autorzy twierdzą, że pochodził z rodziny wyznania ewangelickiego (zob. biogram Szerszeniewicza w pracy: C. Brzoza, K. Stepan, *Posłowie polscy w parlamencie rosyjskim 1906–1917. Słownik biograficzny*, Warszawa 2001, s. 206).

²² G. Šeršenevič, *Sistema torgovych dejstvij. Kritika osnovnych ponjatij torgovogo prava*, Moskwa 1892.

²³ Zob. C. Brzoza, K. Stepan, *op. cit.*

²⁴ Zob. F. Zoll, *Prawo cywilne w zarysie*, cz. IV: *Prawo ziem wschodnich*, opracował na podstawie dzieła G. F. Szerszeniewicza dr Fr. Bossowski, Warszawa – Kraków [1922], s. 15. Warto też dodać, że Szerszeniewicz podkreślał w tym kontekście ograniczenie zdolności prawnej cudzoziemców w prawie rosyjskim (*op. cit.*, s. 47).

²⁵ *Obščee učenje o prave i gosudarstve. Lekcii G. Šeršeneviča*, Moskwa 1908, s. 13.

²⁶ Zob. L. Petrażyckij, *Bona fides v graždanskom prave. Prava dobrosovestnogo vladelca na dochody s toček zrenia dogmy i polityki graždanskogo prava*, Sankt-Peterburg 1897, wyd. II, poprawione i uzupełnione, Sankt-Peterburg 1902, wyd. ostatnie: Sankt-Peterburg 2002.

²⁷ *Obščee učenje o prave i gosudarstve...*, *op. cit.*, s. 13.

zasadą była jednak własność, należąca według Szerszeniewicza do kategorii tzw. praw bezwzględnych (utożsamianych przez egzegetów koncepcji autora zbyt wąsko z kategorią przepisów *erga omnes*)²⁸.

Jak każdy chyba cywilista, Gabriel Szerszeniewicz był jednak przede wszystkim dogmatykiem. Dogmatyce prawa prywatnego zostały poświęcone jego fundamentalne prace. Był uczonym bardzo płodnym. Opublikował w szczególności monumentalny system prawa cywilnego, a także handlowego i wekslowego, obejmujący prawo materialne i formalne (także raczkujące wtedy postępowanie nieprocesowe)²⁹. Czterotomowe dzieło Szerszeniewicza z zakresu prawa handlowego było pierwszym przedstawieniem systemu tej gałęzi prawa w Rosji i wypełniało dotkliwą lukę w tym zakresie. Wcześniej prawo handlowe kształtowało się bowiem w Rosji z praktyki, a jego całościowy wykład nie został przed książką Szerszeniewicza w ogóle dokonany.

Wzorem dla Szerszeniewicza były przede wszystkim pomnikowe źródła prawa nauki niemieckiej, a w sensie socjologicznym, prace innego Polaka, twórcygo poza krajem, Ludwika Gumplowicza, a także G. W. F. Hegla. Podobieństwo do Gumplowicza było widoczne w analizie prawa w kontekście metody socjologicznej, tworzonego w ramach rodziny, rodu i społeczeństwa. To ostatnie stanowiło jednak dla Szerszeniewicza zbiór luźno powiązanych ze sobą jednostek, kierujących się przyjmowanymi przez siebie normami postępowania i poprzez różnorakie szczeble organizacji stanowiących państwo. Istotę państwa stanowiła siła dająca możliwość realizacji potrzeb społecznych, które nie mogłyby być realizowane inną drogą niż poprzez instytucję państwa³⁰.

Analizę stanowiły jednak specyficznie rosyjskie instytucje prawa cywilnego, a także naprawdę erudycyjne posługiwanie się metodą historyczną, socjologiczną i filozoficzną przy analizie poszczególnych instytucji i przepisów prawnych³¹. Pod względem takiej metody w tradycji rosyjskiej – a chyba także *ex post* – uczoney nie miał sobie równych. Zwracano uwagę, że bardzo głęboka analiza obowiązujących przepisów i orzecznictwa sądowego posiadały naprawdę dużą wartość dla teorii i praktyki rosyjskiego prawa prywatnego, natomiast były przy tym pisane zarówno pięknym, jak zrozumiałym językiem, przy zachowaniu syntetycznego języka prawniczego i stosowanych przy tym konstrukcji³² (zwłaszcza

²⁸ F. Zoll, *op. cit.*, s. 91.

²⁹ Warto dodać, że w systemie prawa cywilnego Szerszeniewicza znalazł się również wykład prawa rodzinnego, co nie było typowe dla wielu teoretyków prawa w Rosji. Zob. G. Šeršenevič, *Učebnik ruskogo graždanskogo prava*, wyd. 10, Moskwa 1912.

³⁰ G. Šeršenevič, *Obščee učenje o prave i gosudarstve...*, *op. cit.*, s. 25. Podobnie, choć nie identycznie, *idem*, *Obščaja teorija prava*, t. I, s. 63 i nast. Etapami rozwoju społecznego po instytucji rodziny i rodu były według Szerszeniewicza ludność, społeczeństwo, naród i następnie państwo.

³¹ O. Ju. Šilochwost, *Russkie civilisty: seredina XVIII-načalo XX v[eka]. Kratkij biografičeskij slovar'*, Moskwa 2005, s. 161.

³² *Ibidem*. Zob. także: Eugeniusz Wańkowski, *Prof. Gabriel Szerszeniewicz (Z powodu 25-lecia od dnia śmierci)*, „Palestra” 1938, nr 1, s. 4–5.

sylogizmów). Identyczną metodę stosował autor także w następnych pracach: podręczniku prawa handlowego (miał sześć wydań) i podręczniku prawa cywilnego (jedenaście wydań)³³.

Syntezą twórczości Gabriela Szerszeniewicza mogą być książki podejmujące kontekst nauki nie tylko prawa prywatnego w Rosji³⁴, ale także mniej znane prace z zakresu filozofii prawa i historii filozofii prawa oraz prace z nauki o państwie³⁵. Ostatnia książka, dotycząca ogólnej teorii prawa, stanowiąca jak gdyby testament uczonego, na podobieństwo wykładanej w Niemczech Ogólnej nauki o państwie czy Encyklopedii prawa (*Allgemeine Staatslehre i Staatswissenschaften*), dotyczy koncepcji państwa prawnego, projektowanej dla Rosji, jako modelu ustrojowego, z zachowaniem silnych tendencji lokalnych i naturalizmu³⁶. Ogólna teoria prawa Gabriela Szerszeniewicza spletała się też z obecnymi w jego twórczości pod koniec życia ideami społecznymi, podejmowanymi w pracach publicystycznych. Można w nich dostrzec wrażliwość na nierówność i krzywdę społeczną, obecny wśród wielu postulat konstytucjonalizmu i regulacji stosunków ziemskich, a także wiarę w ludową reprezentację, podejmowaną na forum lokalnym jako synonim szeroko pojmowanego samorządu terytorialnego³⁷.

W swoich pracach Szerszeniewicz wielokrotnie krytykował stosunki panujące w Rosji. Dotyczyły one, najogólniej, teorii władzy, nieodpowiedniej dla nowoczesnych stosunków prawnych, przede wszystkim w zakresie prawa prywatnego. Szerszeniewicz ubolewał, że stosunki gospodarcze nie są w stanie wyzwolić należytego rozwoju i należytej ochrony stosunków w zakresie prawa handlowego, a także cywilnego, w tym np. własności intelektualnej³⁸. Prawie zawsze punktem wyjścia były komparatystyczne rozważania na temat stosunków prawnych instytucji prawa prywatnego funkcjonujące w systemach zachodnioeuropejskich, a następnie porównanie takich instytucji do systemu prawnego Rosji, z którego wyłaniał się dalece niesatysfakcjonujący obraz. Przedmiotem analizy były jednak zawsze instytucje prawa prywatnego w sensie obiektywnym, zaś uwagi na

³³ A. Kijas, *op. cit.*, s. 342. Ostatnie wydania przygotował do druku profesor Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego Wasilij Krasnokutskij.

³⁴ G. Šeršenevič, *Nauka graždanskogo prava v Rossii*, Sankt-Peterburg 1893, wyd. II: Sankt-Peterburg 2003.

³⁵ *Idem*, *Istioria filozofii prava*, t. I–IV, Sankt-Peterburg 1904–1905, wyd. II: Sankt-Peterburg 1907, reprint: 2001; *Idem*, *Obščee učenie o prave i gosudarstve*, Sankt-Peterburg 1908, wyd. II: Sankt-Peterburg 1911; *Idem*, *Obščaja teoria prava*, t. I–IV, Sankt-Peterburg 1911–1912.

³⁶ W konkretnym momencie historii Rosji autor opowiadał się za systemem monarchii konstytucyjnej i modelem konstytucjonalizmu, gdzie konstytucja, jak pisał, oznacza również ograniczenie władzy monarchy, a nie jedynie organizację państwa (*Idem*, *Obščee učenie o prave i gosudarstve*, *op. cit.*, s. 55; *Idem*, *Obščaja teoria prava i gosudarstva*, *op. cit.*, t. I, s. 136).

³⁷ Zob. *Idem*, *Geroi Maksima Gor'kogo pered licom jurisprudencii*, Sankt-Peterburg 1904; *Idem*, *Zemskij sobor*, Sankt-Peterburg 1905; *Idem*, *Narodnye predstaviteli*, Sankt-Peterburg 1905; *Idem*, *Socjologia*, Moskwa 1910.

³⁸ *Idem*, *Ekonomičeskoe obosnovanie avtorskogo prava*, Kazan 1890, s. 7–9.

temat rosyjskiego systemu ekonomicznego czynione były niejako na marginesie, przy okazji omawiania instytucji, w których autor opisywał, by użyć nieznanego w jego czasach wyrażenia Hansa Kelsena, jak być powinno³⁹.

Odmienne niż wielu współczesnych, Szerszeniewicz nie był jednak abstrakcjonistą⁴⁰. Podobnie jak uczeni tzw. moskiewskiej szkoły prawa (Nikołaj Michałowicz Korkunow, Jewgienij Nikołajewicz Trubeckoj, Paweł Iwanowicz Nowgorodcew), odrzucał w szczególności niepraktyczny ideał suwerenności ludu, sformułowany przez Jeana Jacquesa Rousseau⁴¹. Opowiadał się przy tym za tworzeniem w Rosji instytucji państwa prawnego⁴², choć jako dogmatyk dostrzegał całą złożoność stosunków prawnych (przede wszystkim cywilnoprawnych, ujmowanych jako najważniejszy warunek społeczeństwa obywatelskiego). Dostrzegał przy tym konieczność pogodzenia jednostki z władzą⁴³. Było to najważniejszą cechą państwa prawnego: Szerszeniewicz pisał, że nie wystarczy związać prawem władzę państwową, lecz że istotą prawa jest zredukowanie do minimum konfliktu pomiędzy władzą państwową a moralnymi przekonaniami poddanych. Prawo było w tym kontekście obowiązkiem postępowania człowieka⁴⁴, a nieprzestrzeganie prawa pociągało za sobą przymus ze strony organów państwa. Oczywista konstatacja była czytelną polemiką ze wszystkimi utopistami, a przekonanie o początku prawa w umyśle ludzkim było zgodne z intuicyjnym pojmowaniem prawa, obecnym najpełniej w myśli Leona Petrażyckiego.

Odmienne niż Petrażycki, Szerszeniewicz dzielił prawo na obiektywne i subiektywne. Obiektywne istniało niezależnie od woli człowieka, a także państwa.

---

³⁹ W wielu pracach autor dokonał jednak przede wszystkim egzegezy instytucji bez krytycznego podejścia do wielu instytucji państwowych (zob. np. *Idem, Učebnik russkogo graždanskogo prava*, wyd. 10, Moskwa 1912; *Idem, Avtorskoe pravo i literaturnye proizvedenia*, Kazan 1891).

⁴⁰ Najbardziej abstrakcjonistyczna praca dotyczy postaci przedstawianych w utworach Maksyma Gorkiego, niemogących urzeczywistnić swych praw w biurokratycznej i niesprawiedliwej machinie współczesnej uczonego Rosji (patrz wcześniej).

⁴¹ Szerszeniewicz pisał o utopistach, że „błędne jest uważać, jakoby istnieją jakieś przepisy moralne, które regulują stosunek człowieka do samego siebie” (*Idem, Obščee učenie o prave i gosudarstve, op. cit.*, s. 61). Odrzucał tym samym możliwość zbudowania państwa bez pisanego systemu prawa, typowego dla głosicieli „ludowej (narodnoj) demokracji” w Rosji od lat 70. XIX wieku. Moralność miała dla Szerszeniewicza wymiar prawny, choć jednak również społeczny (*ibidem*, s. 63–68).

⁴² A. N. Medušovskij, *Demokratia i avtoritarizm: rossijskij konstitucionalizm v sravnitel'noj perspektive*, Moskwa 1998, s. 131.

⁴³ G. Šeršenevič, *Obščaja teorija prava*, Moskwa 1910, t. I, s. 135 i nast. Szerszeniewicz pisał, że model pogodzenia jednostki ze społeczeństwem i państwem stanowi właśnie prawo. W sensie psychologicznym granice pogodzenia praw jednostki i społeczeństwa stanowią przepisy bezwzględnie wiążące, a w sensie politycznym pogodzenie praw i interesów stanowią partie polityczne i system przedstawicielski (*ibidem*). Jest to koncepcja podobna do współczesnej autorowi myśli Petrażyckiego, którego jednak Szerszeniewicz nie powoływał (*ibidem*).

⁴⁴ Tak np. *Idem, Socjologia, op. cit.*, s. 124. Zarazem jednak prawo stanowiło dla Szerszeniewicza „konieczny element wspólnotowości w państwach kulturalnych” (*ibidem*).

Prawem obiektywnym było wiele instytucji, na czele z państwem. Do kategorii tej należała też moralność. Prawo subiektywne oznaczało natomiast realizację praw podmiotowych przez podmioty prawa⁴⁵.

Wpływ Szerszeniewicza na rosyjską naukę i praktykę prawa był znaczny. Jego poglądy oddziaływały nawet na orzecznictwo sądowe i prace kodyfikacyjne w Rosji. Na podręcznikach wychowywali się rosyjscy cywiliści i praktycy⁴⁶, ale także polscy prawnicy. Uczyło się z nich pokolenie polskich prawników zaboru rosyjskiego, a także tych, którzy studiowali na uniwersytetach w Cesarstwie Rosyjskim. Studiowali oni od Szerszeniewicza prawo cywilne i handlowe, a także – częściowo – historię filozofii i ogólną teorię prawa⁴⁷. Także u progu II Rzeczypospolitej posługiwano się podręcznikiem Szerszeniewicza, przetłumaczonym i współczesnionym przez Franciszka Bossowskiego⁴⁸. Z czasem wpływ taki oczywiście osłabł, ale i tak postać Gabriela Szerszeniewicza do końca istnienia II RP pozostawała prawnikom polskim szeroko znana.

O ile Leona Perażyckiego i Gabriela Szerszeniewicza można bez przesady nazywać ważnymi teoretykami prawa, Aleksander Lednicki był najprawdopodobniej najważniejszym praktykiem prawa schyłkowego okresu przedrewolucyjnej Rosji. Urodzony w Mińsku, konsekwentnie uznawał się za Polaka. Studiując początkowo na Wydziale Przyrodniczym Uniwersytetu Moskiewskiego, ostatecznie ukończył Wydział Prawa w Jarosławiu w 1889 r. (w Moskwie musiał je przerwać z powodu wydalenia po udziale w demonstracji studenckiej)⁴⁹. Odrzucił propozycję pracy naukowej, zostając aplikantem znanego moskiewskiego cywilisty, Nikołaja Trostianskiego. W 1896 r. został właścicielem kancelarii swojego patrona. Działalność adwokacką prowadził z takim powodzeniem, że po kilku latach stał się jednym z naj-

⁴⁵ Szerszeniewicz pisał przy tym, że prawo jako zjawisko samo w sobie należy do kategorii filozofii. Konieczne jest natomiast istnienie prawa w znaczeniu formalnym, co miało oczywiście odniesienie do systemu współczesnej mu Rosji (*Idem, Opredelenie poniat'ja o prawe, Kazan' 1896, s. 7*).

⁴⁶ E. Waśkowski, *op. cit.*, s. 5. Jako oczywiście przesadne należy potraktować twierdzenie autora, że na podręcznikach Szerszeniewicza kształcili się całe pokolenia prawników rosyjskich (*ibidem*), gdyż od ich wydania do całkowitego zahamowania rosyjskiej nauki prawa prywatnego po 1917 r., spowodowanego przewrotem bolszewickim, upłynęło niewiele czasu. Jak wspomniano jednak, prace Szerszeniewicza zostały wznowione w Rosji po 1991 r. i uznawane są jako istotny element rosyjskiej nauki prawa.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 3.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ Podstawowe dane biograficzne na temat Aleksandra Lednickiego zacytowałem z biografów zamieszczonych w słownikach autorstwa Artura Kijasa (*op. cit.*, s. 190–191), Czesława Brzozy i Kamila Stepana (*op. cit.*, s. 112–116), cytowanej już książki *Gosudarstvennaja Duma Rossiszkoi Imperii 1906–1917* (*op. cit.*, s. 323–324) oraz biogramu Wiesławy Toporowicz (PSB, t. XVI/4, z. 71, Warszawa 1971, s. 610–613). Wiele informacji zawierają także prace syna prawnika, Wacława Lednickiego (1891–1967), znanego literaturoznawcy i profesora Uniwersytetu Harvarda i Uniwersytetu kalifornijskiego w Berkeley. Zob. w szczególności: W. Lednicki, *Pamiętniki*, t. I–II, Londyn 1963–1967 (zwł. t. II); *Idem, Aleksander Lednicki (oszczerstwa i prawda)*, „Zeszyty Historyczne”, nr 1, Paryż 1962, s. 67–92.

bogatszych ludzi w Rosji⁵⁰. W krótkim czasie poznał też wielu działaczy społecznych Rosji i po wydaniu tzw. manifestu październikowego 1905 r. zaangażował się w życie polityczne. Prowadził je z dużym powodzeniem wśród Rosjan i Polaków w Moskwie i w Petersburgu, choć, jak była mowa, ze znacznie mniejszym uznaniem wśród Polaków w Królestwie.

Już w 1890 r. Aleksander Lednicki roku został sekretarzem powstałego wówczas w Moskwie Katolickiego Stowarzyszenia Pomocy Wzajemnej. Od 1896 r. był jego prezesem. Z jego inspiracji bądź przy jego pomocy powstały też w Moskwie Klub Polski „Lutnia”, Związek Sokołów Polskich i Dom Polski. Także prywatny dom Lednickiego w Moskwie stał się od tej pory centrum polskiego życia kulturalnego⁵¹.

W 1904 r. Aleksander Lednicki został jednym z założycieli stworzonego w Warszawie Stronnictwa Postępowo-Demokratycznego, partii politycznej powstałej z inspiracji Aleksandra Świętochowskiego, promującej zmiany w państwie rosyjskim w duchu monarchii konstytucyjnej. W październiku 1905 r. jako jeden z nielicznych Polaków Lednicki brał udział w powstawaniu Partii Konstytucyjno-Demokratycznej (tzw. kadetów). Został wtedy członkiem Komitetu Centralnego partii. Pół roku później z jej listy został wybrany deputowanym Dumy Państwowej pierwszej kadencji.

W Dumie doszło do konfliktu pomiędzy Lednickim a przedstawicielami narodowej demokracji, walczącymi o autonomię ziem dawnego Królestwa Polskiego, a być może całości ziem polskich pod zaborem rosyjskim. Lednicki proponował obronę wszystkich mniejszości narodowych Rosji i dążenie do federalizacji państwa. Z tego powodu był mocno krytykowany przez narodowych demokratów, zarzucających brak lojalności wobec sprawy polskiej. Konflikt wywołał się jeszcze z Królestwa, gdy w 1904 r. utworzono Stronnictwo Postępowo-Demokratyczne. Z konfliktu tego Lednicki wyszedł przegrany. Właściwie od początku swej działalności był w społeczeństwie polskim bardzo niepopularny⁵² jako, jak określano, rzecznik opcji rosyjskiej, pracujący nad unicestwieniem polskości, czy wysługujący się Rosjanom. Lednicki od początku odrzucał takie zarzuty, często wytaczając adwersarzom powództwa o zniesławienie⁵³. O ile jednak wygrywał na płaszczyźnie prawnej, o tyle jego dobre imię w społeczeństwie Królestwa w zasadzie nigdy nie istniało.

---

⁵⁰ Co ciekawe, w pewnym okresie majątek Aleksandra Lednickiego obejmował obszary lasu katyńskiego, najbardziej znanego miejsca dokonywania zbrodni na jeńcach polskich, wziętych do niewoli przez Armię Czerwoną w kampanii wrześniowej 1939 r. Zob. W. Lednicki, *Pamiętniki*, *op. cit.*, t. I, s. 471 i nast.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² L. Bazyłow, *Polacy w Petersburgu*, Wrocław 1984, s. 364.

⁵³ Por. *Ibidem*, s. 361–362.

W Dumie Państwowej Lednicki utworzył Grupę Parlamentarną Terytoriów Zachodnich⁵⁴, która miała jednoczyć nierosyjskich deputowanych oraz Związek Autonomistów i Federalistów, będący frakcją działającą na rzecz równoprawnienia obywateli Rosji niezależnie od ich narodowości. Podobne przekonania w Dumie żywił Szerszeniewicz, ale działalność obu prawników nie trwała oczywiście długo. Po 10 tygodniach cesarz rozwiązał Dumę Państwową pierwszej kadencji.

Parlamentarna grupa Lednickiego była odrębnym tworem od Koła Polskiego, istniejącego w Dumie Państwowej od jej pierwszej kadencji. Było to znakiem rozbieżności pomiędzy Lednickim a narodową demokracją. Rozbieżności takie były z pewnością nie tylko różnicami w postrzeganiu *polityki polskiej*, jak ujmowano ten problem, ale też osobistymi ambicjami przywódców obu koncepcji, Aleksandra Lednickiego i Romana Dmowskiego. Ich skutkiem było oczywiście rozbitcie reprezentacji interesów polskich w Dumie Państwowej, ale pośrednio także wspomniany bardzo negatywny obraz Lednickiego w prasie narodowej demokracji i w społeczeństwie dawnego Królestwa Polskiego.

W czasie działań wojennych Lednicki zaangażował się w organizację akcji ratunkowej Polaków w cesarstwie Rosyjskim, stając na czele Polskiego Komitetu Pomocy Ofiarom Wojny. W 1915 r. zerwał też z opcją rosyjską, uznając za całkowicie gołosłowne obietnice władz wobec Polski. W 1916 r. zerwał również z kadetami⁵⁵. Oba posunięcia poczynił jako jeden z ostatnich Polaków (znacznie wcześniej związki z kadetami zerwała narodowa demokracja i Koło Polskie w Dumie Państwowej trzeciej kadencji).

Po rewolucji lutowej 1917 r. Aleksander Lednicki stanął na czele Komisji Likwidacyjnej do spraw Królestwa Polskiego, reprezentującej interesy polskie przy Rządzie Tymczasowym księcia Gieorgija Lwowa, a później Aleksandra Kiereńskiego. Nadal był wysoko ceniony przez polityków konstytucyjno-demokratycznych i w komisji otrzymał uprawnienia ministra Rządu Tymczasowego. Zrezygnował wtedy z działalności adwokackiej. Po zniesieniu Komisji przez bolszewików został przedstawicielem Rady Regencyjnej przy rządzie sowieckim. Trwało to jednak bardzo krótko, gdyż bolszewicy cofnęli uznanie Rady Regencyjnej. W lutym 1918 r. Aleksander Lednicki został wydalony z Rosji przez bolszewików. Miał przy tym oczywiście dużo szczęścia, gdyż wielu innych polityków za pozostanie w Rosji w bardzo krótkim czasie zapłaciło życiem.

Po powrocie do Polski Aleksander Lednicki rozpoczął nowy etap w swoim życiu, którego cechą były bardzo silne rozczarowania. Jako tradycyjny antagonista narodowej demokracji odmówił uznania Komitetu Narodowego Polskiego w Pa-

⁵⁴ Por. na ten temat: Z. Łukawski, *Koło Polskie w rosyjskiej Dumie Państwowej w latach 1906–1909*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1967, s. 55; A. Lednicki, *Pamiętnik 1914–1918*, opr. Z. Kosiński, Kraków 1994, s. 9 (*Bibliotheca Jagiellonica, Fontes et Studia*, t. I).

⁵⁵ L. Bazylow, *op. cit.*, s. 361–362.

ryżu pod przewodnictwem Romana Dmowskiego. W proteście członkowie Narodowej Demokracji opuścili kierowaną przez Lednickiego Komisję Likwidacyjną. Był także przeciwnikiem tworzenia w Rosji armii polskiej, która miałaby walczyć z Niemcami, postulując wycofanie jak największej ilości ludności polskiej z tego kraju. Był za to szczególnie silnie krytykowany przez narodową demokrację i przedstawicieli *ententy*. Jego stanowisko było zgodne z polityką Rządu Tymczasowego Republiki Rosyjskiej, obawiającego się powstawania na terenie Rosji armii narodowych, ale sprzeczne z oczekiwaniami państw *Trójp porozumienia*.

Po 1918 r. Aleksander Lednicki był w Polsce nadal powszechnie krytykowany. Do śmierci najmniej negatywnie był postrzegany jedynie przez obóz piłsudczykowski, choć i tu uważano go za mocno prorosyjskiego⁵⁶, a ataki na niego w 1934 r. właśnie przez obóz sanacyjny były podobno bezpośrednim powodem samobójstwa. Po odzyskaniu niepodległości Lednicki propagował paneuropeizm rozumiany jako zjednoczenie kontynentu w sensie kulturowym, federację Polski i państw Europy Wschodniej (poza Rosją) oraz jednolity front antybolszewicki. Silnie podkreślał także potrzebę emancypacji państwa ukraińskiego jako przeciwwagę dla imperialnych tendencji w Rosji⁵⁷. Dostrzegał przy tym konieczność dźwignia, jak to określił, narodu rosyjskiego z upadku spowodowanego przewrotem bolszewickim. Tego ostatniego był oczywiście zdecydowanym przeciwnikiem⁵⁸. Lednicki był także przeciwnikiem wielu przepisów Traktatu Ryskiego. Protestował przeciw oddaniu Rosji Sowieckiej jego rodzinnej mińszczyzny i terytoriów ukraińskich, które jego zdaniem powinny być znaleźć się w granicach nowo utworzonego państwa ukraińskiego⁵⁹.

Idee takie głosił, założony przez Lednickiego, tygodnik „Tydzień Polski”. Pismo nie przetrwało jednak długo (istniało w latach 1919–1923).

---

⁵⁶ Pomimo dostrzeżenia w Rosji znaczących przejawów kultury, Aleksander Lednicki deklarował daleko idącą miłość do Polski. W jednej ze swych broszur pisał o tym następująco: „Dla mnie powrót do Polski to jakby przystąpienie do komunii św., dlatego jestem w ciągłym rozpamiętywaniu i rozmyślaniu, azalim nie zgrzeszył, nie zbłądził, lub nie zawinił wobec Ojczyzny, jeśli nie czynem, to słowem, bodaj myślą. W pokorze ducha, w przeświadczeniu, żem w jednym nie zgrzeszył – to w gorącym uczuciu miłości do Polski, z czystym sercem i z czystym sumieniem wracam do kraju. Tymi słowy żegnał mnie przed wyjazdem z Rosji śp. P. Dzdzisław Heydel, patriota gorący, więziony i sądzony przez władze rosyjskie pod zarzutem szpiegostwa, deportowany do Moskwy w 1915 r., gdzie przeszło dwa lata w ciężkiej udreće przebywał. Z tym uczuciem wracała olbrzymia większość rozbitków naszych, których wojna i rewolucja z siedzib wyrzuciła. Z tym uczuciem wracałem i ja”. Zob. A. Lednicki, *Z lat wojny. Artykuły, listy, przemówienia (1915–1918)*, Warszawa 1921, s. 3. Dodajmy, że uczucia, przywołane przez Lednickiego, były najprawdopodobniej typowe także dla pozostałych dwóch bohaterów prezentowanego szkicu.

⁵⁷ *Idem*, *Nasza polityka wschodnia*, Warszawa 1922, np. s. 16–17.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 19. Lednicki pisał przy tym, że „naród Puszkina, Dostojewskiego, Mendelejewa, Tołstoja, zginać nie może, jego dźwignięcie się z upadku będzie wszakże powolne i drogi jego powstania muszą być inne [niż Polski]”. *Ibidem*.

⁵⁹ *Idem*, *Nasza polityka wschodnia, op. cit.*, s. 41–56.

Podobnie jak przed odzyskaniem niepodległości, opinia o Lednickim była w społeczeństwie bardzo negatywna⁶⁰. Zaważyło to na jego samobójstwie w 68. roku życia.

* * *

Wszyscy bohaterowie prezentowanego szkicu podejmowali działalność polityczną. Byli członkami Partii Konstytucyjnych Demokratów (nazywanych przez Lenina *kadetami*, którą to nazwę uporczywie forsowała historiografia radziecka). Petrażycki, Szerszeniewicz i Lednicki byli deputowanymi do Dumy Państwowej pierwszej kadencji. Dwaj pierwsi podpisali tzw. odezwę wyborską (w historiografii ZSRR nazywanej manifestem), za którą na okres trzech miesięcy trafili do słynnej Twierdzy Szliselburskiej, co skutkowało z kolei tym, że z powodu karalności zostali pozbawieni biernego prawa wyborczego. Najbardziej aktywnie prowadzili działalność polityczną Petrażycki i Lednicki: byli nawet członkami Komitetu Centralnego Partii Konstytucyjnych Demokratów, ale oczywiście działalność polityczna dla wszystkich trzech prawników nie była sprawą pierwszoplanową. Na podstawie dostępnej wiedzy można także powiedzieć, że w działalności takiej Lednicki, Petrażycki i Szerszeniewicz zachowywali się zdecydowanie godnie. Wszyscy trzej nieodmiennie podkreślali też swą polskość. Żaden z nich nie został członkiem Koła Polskiego w Dumie Państwowej, co po części wynikało prawdopodobnie z indywidualizmu.

Po odzyskaniu niepodległości Aleksander Lednicki i Leon Petrażycki powrócili do Polski. Był to z ich strony wybór świadomy, stanowiący niejako konsekwencję ich społecznej aktywności. Petrażycki otrzymał w tym czasie propozycję pracy na uczelniach w Oksfordzie i na Sorbonie. Lednicki jeszcze przed przewrotem bolszewickim odrzucił bardzo w Rosji poważaną godność senatora, nadaną przez Rząd Tymczasowy i, jak wskazano, został wydalony z granic RFSSRR przez bolszewików.

W niepodległej Polsce życie obu prawników potoczyło się źle. Petrażycki nie zajął należnego miejsca w nauce polskiej. Spotykając się z niechęcią, czy raczej z zazdrością, swego środowiska, objął na Wydziale Prawa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego utworzoną dla niego Katedrę Socjologii (mylnie określaną często mianem katedry socjologii prawa)⁶¹. Pomimo że wciąż dużo pisał, wydawał mało, a bardziej niż w Polsce poważany był za granicą. Pewien ostracyzm, przewlekła choroba i brak miłości żony doprowadziły go w końcu do samobójstwa. Jak sądzę, najważniejszym powodem takiego kroku była frustra-

⁶⁰ Jeszcze po wojnie, na emigracji, wydobyte ponownie oskarżenia w emocjonalnym artykule próbował prostować syn prawnika, Wacław Lednicki (W. Lednicki, *Aleksander Lednicki...*, *op. cit.*, *passim*).

⁶¹ A. Kojder, *Leon Petrażycki*, [w]: *Profesorowie Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego 1808–2008*, pod red. G. Bałtruszajtys, Warszawa 2009, s. 114.

cja spowodowana brakiem szerokiej możliwości pracy naukowej⁶². Samobójstwo popełnił także Aleksander Lednicki. Oskarżany o rusofilstwo, bycie agentem bolszewickim lub agentem wpływu, aktem takim zaprotestował przeciwko niesłusznym oskarżeniom⁶³.

Bohaterowie prezentowanego szkicu byli wybitnymi prawnikami. Ich nazwiska znane są w Rosji do dzisiaj, w przeciwieństwie do Polski, gdzie dzieła Petrażyckiego nie wspominając o pracach Szerszeniewicza i piśmiennictwie Aleksandra Lednickiego, znane są w bardzo ograniczonej formie. Petrażycki jest najbardziej znanym – a dokładnie jedynym – polskim prawnikiem poza granicami kraju. Niestety, jego spuścizna nie została wydana w języku polskim (podczas gdy w Petersburgu ukazał się ostatnio przeszło tysięcznocyfrowy wybór jego prac). Warto by zatem przybliżyć postaci Aleksandra Lednickiego, paradoksalnie także Leona Petrażyckiego i najmniej znanego w Polsce Gabriela Szerszeniewicza jako wybitnych polskich uczonych, czy działaczy społecznych, tworzących głównie poza granicami kraju.

SUMMARY

The paper analyses comparative aspect of legal ideas and social views of three eminent Polish lawyers in the Russian Empire in its closing period: Gabriel Shershenevich (Szerszeniewicz), Leo Petrazhysky (Petrażycki) and Alexander Lednitsky (Lednicki). All three represented the question of Polish lawyers community in this country, focusing science of civil law, legal theory, and the law in action, i.e. the art of advocacy. Shershenevich is admired as one of creators of the Russian commercial and civil law systems, using a number of non-dogmatic methods of legal science and presenting some Russian specifics in this. Based on the Pandektensystem, Shershenevich's attitude added as sources of law quite wide nation's will in law enacting, naturalism, focusing on local communities and customary law, as well as some impact of unwritten rules on civil and commercial law. This scholar also analyzed an idea of good manners and good will what was also typical for Petrazhysky. The latter as the sole among Polish lawyers is held as the creator of a sufficient legal theory (psychologism) but his ideas are somehow linked to Polish, German and Russian attitudes towards law in the 19th century. Also, Petrazhysky is also widely received in Russia and the Bolshevik state. Although his views

---

⁶² Cytowany już Kazimierz Opalek (*op. cit.*, s. 684) podawał, że w wyniku opisanych działań Petrażycki popadł w depresję. Podobny stan z takich samych przyczyn dotknął Aleksandra Lednickiego.

⁶³ Bezpośrednim powodem samobójstwa Aleksandra Lednickiego były podobno oskarżenia o sprzyjanie francuskim interesom przy postępowaniu arbitrażowym w sprawie inwestycji w Żyrardowie koło Warszawy, podejmowane w szczególności przez niektórych polityków i publicystów sanacyjnych, w wyniku których Lednicki popadł w depresję (zob. W. Lednicki, *Pamiętniki*, t. II, Londyn 1967; Z. Kosiński, *Wstęp*, [w:] A. Lednicki, *Pamiętnik 1914–1918*, *op. cit.*, s. 9; W. Toporowicz, *op. cit.*, s. 613). Trudno jednak przypuszczać, by było to rzeczywistym powodem targnięcia się na życie człowieka tego pokroju. Przyczyny były naturalnie szersze i dotyczyły walki Aleksandra Lednickiego o dobre imię, podejmowane od czasów Dumy Państwowej pierwszej kadencji wobec ataków wielu środowisk na jego osobę.

were not that radical, ideas of unwritten law and a class attitude towards legal order were somehow convenient for communist totalitarianism. On the other side, like his colleagues presented in this paper, Petrazhytsky constitutional democratic views focused on very different manner of political system. The same attitude represented Alexander Lednitsky, promoting social ideas of moderate state including liberation of Poland, which was typical for most majority of Polish lawyers in Russia. However, what is really paradoxical, academic and social activity of Petrazhytsky and Lednitsky, who moved to Poland after reaching its independence, stopped, and both of them committed suicide protesting against false social and academic accusations and misunderstanding of their ideas. It is now worth to recollect and remind the figures, which played an important role in Polish legal theory and practice, in social activity of Polish society and transforming the Russian Empire to a state of a constitutional character.